

СОДИР ЭТИЛГАН ЖИНОЯТЛАРНИНГ КРИМИНОЛОГИК ТАВСИФИГА ОИД ФИКР ВА МУЛОҲАЗАЛАР

ФАРРУХ ЮНУСОВ

*Ўзбекистон Республикаси Криминологик
тадқиқот институти мустақил изланувчиси*

Ўзбекистон Республикаси “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги қонунида (6-модда) ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг тўрт тури: умумий, махсус, яқка ва виктимологик профилактикаси чоратадбирларининг ўзига хос хусусиятлари аниқ белгилаб қўйилган[1]. Мазкур профилактика турларининг муҳим хусусияти шундан иборатки, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси соҳасидаги муносабатларни комплекс тартибга солишида намоён бўлади. Хусусан, “ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг муайян бир тури бошқасидан ўзига хос хусусият, яъни индивидуаллиги билан фарқланиши лозимлиги ҳам қайд этилган”. Ушбу чоратадбирларга ёндошадиган бўлсак, индивидуаллик ҳуқуқбузарлик содир этишга мойил бўлган шахслар тоифалари билан ишлашнинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Сабаби шундан иборатки, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси турларининг индивидуаллиги уларнинг бир-бирида такрорланмайдиган ўзига хос жиҳатлари ҳисобланади.

Криминологик тавсиф тушунчаси илмий юридик манбаларда турлича ёритилган. Жумладан, **криминологик тавсиф бу** криминология мавзулари ва улар билан боғлиқ бўлган воқеа, ҳодиса, жараёнлар ҳақидаги криминологик билимлар мажмуидир. Криминологик билимларга ва тадқиқот натижаларига асосланган ҳолда жиноятчиликнинг, унинг алоҳида турларининг, жиноятчиликни тақозо этувчи ва таъминловчи омилларнинг, жиноятчи шахсининг, тоифаларининг **криминологик тавсифи** берилади.

Криминологик тавсиф элементларига қуйидаги маълумотлар киради:

- а) жиноятчиликнинг аҳволи, йўналиши, даражаси, тузилиши, географияси, оқибатлари, латентлик даражаси;
- б) жиноятчи шахсининг ўзига хос ижтимоий–демографик белгилари, ақлий етуқлик даражаси, маънавий хислатлари ва қадриятлари, руҳий жараёни ва хислатлари, жиноий–ҳуқуқий белгилари, биофизиологик хусусиятлари;
- в) жиноят қурбонларининг ўзига хос маънавий–руҳий хусусиятлари;
- г) криминоген омилларнинг аҳволи, даражаси, географияси ва таъсир қилиш механизми;
- д) антикриминоген омиллар аҳволи, даражаси, географияси ва таъсир қилиш механизми.

Криминологик тавсифга асосан жиноятчиликнинг, унинг алоҳида турларининг ва муайян жиноятларнинг олдини олиш чоралари ишлаб чиқилади[2].

Криминология, ҳар қандай фан сингари, ўзига хос муаммоларни қўяди ва ҳал қилади. Бу муаммолар ҳам фаннинг ички эҳтиёжлари ва тамойилларига, ҳам унинг натижаларини амалда қўллаш заруратига асосланган. Криминологиянинг назарий асосларини ишлаб чиқиш устувор вазифа ҳисобланади, чунки у жиноятчиликнинг олдини олиш ва бошқа амалий масалалар бўйича илмий асосланган тавсияларни ишлаб чиқиш учун жуда муҳимдир. Муайян илмий масалалар бўйича тадқиқотларнинг сифати ва кенг қамровлилиги криминологиянинг умумий муаммоларининг сифати ва чуқурлигига боғлиқ.

Криминологияда етарлича тизимлаштирилмаган методологик ёндашувлардан бири бу жиноятчиликнинг криминологик тавсифидир.

Криминологик таҳлил ҳеч қачон криминологик тавсиф беришга мурожаат қилмасдан тўлиқ бўлмайди. Бироқ, бу тушунчанинг ўзи ва унинг умумий категория сифатидаги моҳияти етарлича эътиборга олинмаган. Жиноятнинг криминологик тавсифига оид тадқиқотлар рус олимлари В.Б. Ястребов, В.Э. Эминов, С.Н. Абельцев ва бошқалар томонидан кўриб чиқилган. Бу мавзу бошқа асарларда ҳам кўриб чиқилган [3].

Аввало, криминологик тавсиф нимани англатишини аниқлаш керак. Алоҳида қайд этиш лозимки, аниқ таъриф ҳали ишлаб чиқилмаган. Шундай қилиб, В.Б. Ястребов уни жиноий ҳаракатларнинг уларга қарши самарали курашиш учун зарур бўлган белгилари йиғиндиси сифатида баён этиш мумкин, деб ҳисоблайди [4]. Бу таърифда ушбу тушунчани ўзаро боғлиқ бўлганлардан ажратиб турадиган муҳим белгилар йўқ. Агар биз криминологик тавсифни жиноятларнинг белгилари сифатида тушунсак, унда биз жиноий-ҳуқуқий нуқтаи назардан ёндашган бўламиз, унда криминологик тавсиф тушунчасини шакллантириш вазифаси бажарилмай қолади. Бундан ташқари, ўзининг предмети ва усулига эга бўлган криминология фани ҳам ўзининг концепциялари билан ишлайди ва аниқ жиноятларни эмас, балки уларнинг турлари ва жиноятни ижтимоий ҳодиса сифатида умумлаштирилган моделларини ўрганади [5]. Шунинг учун биз жиноятнинг криминологик тавсифи ҳақида гапириш нотўғри деб ҳисоблаймиз. Жиноятчиликнинг криминологик тавсифи ва унинг турлари ҳақида муҳокама қилиш ўринлироқ.

Шу жиҳатдан содир этилган жиноятларнинг криминологик тавсифи деганда, жиноятларнинг турли соҳалари (маиший-турмуш, фирибгарлик, зўравонлик ва б.) бўйича содир этилиш сабаблари, шароитлари, жиноятчининг шахси, жиноятнинг мотивлари, ҳудудлар бўйича таҳлили ва уларга қарши курашнинг профилактика чораларини ўрганувчи криминологиянинг муҳим

соҳаси деб таъриф бериш мумкин. Жиноятларнинг криминологик тавсифи ўз навбатида нафақат қилмишнинг ўзини, балки жиноятчи, жабрланувчининг шахсини, жиноятларнинг содир этиш ҳолатларини, уларнинг сабаблари ва шартларини, шунингдек, одатий усуллар ва оқибатларни ҳам ўз ичига олган кенг қамровли тавсифни ўз ичига олади. Бу эса, жиноятларни ким содир этишини, уларни қандай содир этишини, нима учун содир этишини, кимга зарар етказилганини ва оқибатлари қандай бўлишини тушунишга имкон беради, буларнинг барчаси самарали жиноятчиликнинг олдини олиш мақсадида амалга оширилади.

Профессор В.Э. Эминов криминологик тавсиф тушунчаси бироз бошқача, тўлиқроқ таърифлайди, бу маълум бир турдаги (гуруҳдаги) жиноятлар ёки олдини олиш учун ишлатиладиган аниқ, ўта хавфли қилмиш ҳақида маълумотлар тўплами (етарли маълумот) деб ҳисоблайди [6].

Маиший турмуш соҳасидаги жиноятларнинг криминологик тавсифини таҳлил қилган тадқиқотчи О.Хамидов оилавий (маиший) зўравонликнинг криминологик тавсифи ўзига хос равишда мураккаблигини қайд этади. Унинг мураккаблигининг белгиси жиноятнинг вақт ва масофа орасида (яъни, уларнинг турли-туманлиги, ривожланишининг ўзига хос тенденцияси мавжудлиги, кенг ёйилганлиги, шахсга қарши қаратилганлиги, содир этиш усули, жойи ва содир этиш вақти кабилар) содир этилишидир. Маиший турмуш соҳасида содир этилаётган жиноятчиликнинг таҳлилидан маълум бўлдики, ушбу жиноятлар кўпчилик ҳолда ичкиликбозлик билан яқиндан боғлангандир, деган фикри илгари суради [7].

Муайян турдаги жиноятларнинг криминологик тавсифига оид таҳлилларимизни давом этиб, фирибгарлик жиноятларининг криминологик тавсифи ҳақида тўхталиб ўтамиз. Фирибгарлик жиноятларининг криминологик тавсифи масалан, безориликдан тубдан фарқ қилади, чунки бу ерда зўравонлик эмас, балки алдаш, ишончни суиистеъмол қилиш асосий усул ҳисобланади. Фирибгарликнинг ўзига хос жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

Жиноятнинг объектив хусусиятлари:

Бошқа шахснинг мулкани ёки мулкий ҳуқуқини алдаш ёки ишончни суиистеъмол қилиш йўли билан қўлга киритиш. Жиноятнинг объекти бевосита мулкдир.

Интеллектуал хусусиятга эга. Жиноятчи жабрланувчини онгли равишда адаштиради, унинг ишончига киради ва шу йўл билан ўз ихтиёри билан мулкни топширишга ёки мулкий ҳуқуқни ўтказишга мажбур қилади.

Замонавий фирибгарликда ахборот технологиялари (телефон, интернет, банк карталари, сохта ҳужжатлар) кенг қўлланилади.

Безориликдан фарқли ўланок, фирибгарлик кўпинча яширин, “жанжалсиз” ўтади. Жабрланувчи баъзида алданганини дарҳол англамайди.

Маиший фирибгарликдан тортиб (масалан, “қўшнисиман” деб телефон қилиш), мураккаб молиявий пирамидалар, онлайн-дўконлар орқали алдаш, кредит фирибгарлигигача кўплаб шакллари мавжуд.

Жиноятчи шахсининг тавсифи:

Ёши ва жинси: Аниқ ёш чегараси йўқ, лекин кўпинча ўрта ёшли (25-50 ёш) шахслар учрайди. Эркаклар ҳам, аёллар ҳам иштирок этиши мумкин.

Ижтимоий аҳволи: Ташқи томондан обрўли кўринишга эга бўлиши мумкин. Кўпинча ишсизлар ёки фаолият тури ноқонуний бўлган шахслар.

Маълумоти ва интеллект: Фирибгарлик содир этувчилар одатда ўрта ёки олий маълумотга эга, нутқи равон, психологиядан яхши хабардор бўлишади.

Психологик хусусиятлари: Юқори даражадаги айёрлик, манипуляция қилиш қобилияти, виждонсизлик, эмпатиянинг (ўзгалар дардини тушуниш) йўқлиги, тезкор бойиш истаги.

Рецидив: Такрорий фирибгарлик ҳолатлари кўп учрайди, чунки бу “касб”га айланиши мумкин.

Криминологик омиллар ва сабаблар:

Ижтимоий-иқтисодий омиллар: Аҳолининг ҳуқуқий ва молиявий саводхонлигининг пастлиги, иқтисодий қийинчиликлар, пул топишнинг енгил йўллари излаш.

Психологик омиллар: Одамларнинг соддалиги, тез бойишга ёки арзон нарсага эга бўлишга бўлган интилиши.

Технологик омиллар: Интернет ва мобил алоқаларнинг оммавийлашуви фирибгарлик учун янги “майдонлар”ни яратмоқда (фишинг, онлайн-қарзлар).

Профилактика қийинлиги: Фирибгарликни олдини олиш кўпинча фуқароларнинг огоҳлигига ва ҳуқуқий маданиятига боғлиқ бўлиб қолади.

Фирибгарлик жиноятларининг криминологик тавсифи шуни кўрсатадики, бу турдаги жиноятларга қарши курашишда нафақат ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг иши, балки аҳоли орасида кенг тушунтириш ишларини олиб бориш, айниқса замонавий ахборот технологияларидан фойдаланишда огоҳликни ошириш муҳим аҳамият касб этади.

Шундай қилиб, криминологик тавсиф бу маълум бир жиноят тури, жиноятчилар гуруҳи ёки алоҳида жиноятчи шахсининг муҳим хусусиятлари ва белгилари мажмуини ўрганиш ва тизимлаштиришдир. Ушбу тавсифнинг асосий мақсади жиноят содир этилишининг сабаблари, шароитлари, механизмларини тушуниш ва шу асосда самарали олдини олиш чораларини ишлаб чиқишдан иборат.

Фикримизча криминологик тавсиф қуйидаги асосий элементларни ўз ичига олиши мумкин:

Жиноятнинг ўзига хос хусусиятлари: Қандай ҳаракатлар содир этилади, воситалар ва усуллар қандай, жиноят қачон ва қаерда содир бўлади.

Жиноятчи шахсининг тавсифи: Жинси, ёши, маълумоти, ижтимоий ҳолати, оилавий аҳволи, касби, психологик хусусиятлари ва мотивацияси.

Жабрланувчининг тавсифи (виктимологик аспект): Жабрланувчининг шахсий хусусиятлари, унинг жиноят содир бўлишидаги хатти-ҳаракатлари ёки роли.

Криминологик вазият: Жиноят содир этилишига таъсир этувчи объектив ва субъектив омиллар (иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва бошқалар).

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонунининг 3-моддаси. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 20-сон, 221-модда.
2. <http://old.xushnudbek.uz/kriminologik-tavsif>.
3. Кургузкина Е.Б. К вопросу о криминологической характеристике преступности // Журнал: НАУЧНЫЙ ПОРТАЛ МВД РОССИИ № 2 2008, - С.55-58.// file:///C:/Users/Acer/Downloads/k-voprosu-o-kriminologicheskoy-harakteristike-prestupnosti%20(2).pdf.
4. Ястребов В.Б. К вопросу о понятии криминологической характеристики преступлений // Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 37. М., 1982. С. 15.
5. Асланов Б. Ҳуқуқбузарлик содир этиш эҳтимоли юқори бўлган шахсларга нисбатан махсус профилактика чора-тадбирларини қўллашнинг ўзига хос хусусиятлари // CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND MANAGEMENT STUDIES, Volume 3, Issue 6 Special Issue, June 2024/
6. Криминология / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. М., 1997. С. 211. // <https://jasulib.org.kg/wp-content/uploads/2024/04/Kriminologiya-Kudravsev-Eminova.pdf>.
7. Хамидов, О. (2023). ОИЛАВИЙ (МАИШИЙ) ЗЎРАВОНЛИКНИНГ КРИМИНОЛОГИК ТАВСИФИ ВА ОЛДИНИ ОЛИШ МАСАЛАЛАРИ. *Наука и технология в современном мире*, 2(19), 28–31. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/zdift/article/view/19415>.